

ӘОЖ: 32.001: 005.44(4+5)

XXI ҒАСЫР ГЕОСАЯСАТТЫҢ НЕГІЗГІ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Ускембаева Малика Төлегенқызы

m.tolegenkyzy705@gmail.com

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Аймақтану мамандығының студенті

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – Даркенов Қ.Ғ.

Түйіндеме: Жаһандық геосаяси болжамдарға шолу жасай отырып, бұл өзекті проблемаға қатысты зерттеулер алдағы екі онжылдықта халықаралық оқиғаларды анықтайтын негізгі саяси, экономикалық және әлеуметтік үрдістерді жинақтайды. Экономикалық майданда дамушы елдерде, әсіресе Азия-Тынық мұхиты аймағында экономикалық және демографиялық өсуде үлкен оптимизм байқалуда. Алайда саяси келешегі әлдеқайда қиын: сарапшылар, халықаралық институттар неғұрлым шектеулі рөл атқаратын әлеуетті даулы, көпполярлы әлемдік тәртіптің қалыптасуы туралы ескертеді.

Түйінді сөздер: геοэкономика, геосаясат, жаһандану, әлемдік үдерістер.

Технологиялардың тез дамуы, климаттың антропогендік факторлар әрекетінен өзгеруі және онымен қарсы күрес жүргізу және қазбалы отын қалдықтары осы геосаяси өзгерістер үшін тек қана фон болып табылады [1].

Әлем даму үстінде, сондықтан қазіргі таңда әр мемлекет өзінің статусын әлемдік аренада әрқилы геосаясатты қолдану арқылы қалыптастыруда, дамытуда. Егер де әлем классикалық танымал геосаясат теорияларымен дамитын болса, сонда болашақта қандай өзгерістер болады не болмаса қазір бұл теорияларға сүйене отырып әлем саясаты қандай өзгерістерге тап болды ?

Қазіргі уақытты мемлекеттердің жаңа геосаясат теориялары өз орнын алуда. Бұны осы таңдағы мемлекеттердің даму деңгейінен көруге болады.

Қазіргі әлемдегі геосаяси жағдай өзгермелі. Бұл жағдайда геосаяси талдаудың орталық нысанасы ұлттық мемлекет. Билікті монополиялайтын, саяси элитаның көмегімен күш қолдануға заңды құқығы бар, белгілі бір тәртіп қолданылатын, белгілі бір аумақта ұлттық немесе көпұлтты қауымдастық құрған саяси тұтастық. Әрбір ұлттық мемлекет қоғам өміріне жан-жақты әсер етеді және осы тұрғыда оны басқа әлем геосаяси орталық ретінде деп қарастырады. Барлық ұлттық мемлекеттер - ең ұсақ - түйектен бастап өз өмірін өз бетінше ұйымдастырады және өз егемендік құқығын қорғайды. Бұл саяси және экономикалық салаға ғана емес, халықаралық қатынастар саласына да қатысты [2].

Бұл өзгерістердің орын алуына бірнеше себептері бар:

1. Бір қуатты держава ықпалының шектен тыс болуы;
2. Әлемдік экономиканың жаһандануы;
3. Үшінші мемлекеттердің нығаюы (әлсіреуі) ;
4. НАТО бойынша АҚШ пен олардың одақтастарының өз геосаяси мүдделерін әскери араласу арқылы шешуге талпынысы [3].

Бұл өзгерістердің пайда болуы, яғни әлемде әлі де белгілі бір субаймақтарға , егемендік күшіне не болмаса одан да жоғары әлемдік гегемония үшін жарыс жүріп жатқанның белгісі.

Егер осы контексте АҚШ қарастыратын болсақ, 90-шы жылдардың басында қырғи қабақ соғысында социалистік блоктың жеңіліс табуы, әлемдегі күштер баланысы күрт өзгеріске ұшырады. Нәтижесінде тек бір супердержава - АҚШ жеңімпаз болды, әлем бірполярлы жүйеге айналды. Мұны кейбір фактілер дәлелдейді:

1. Күшті және тұрақты американдық экономика, жалпы әлемдегі экономикалық жағдай оған тәуелді болуы (АҚШ-та бүкіл әлемдік экономиканың төрттен бірі келеді) ;
2. Құрама Штаттар әлемдегі ең қуатты және жабдықталған армияның біріне ие;
3. Құрама Штаттар аумағында дамудың көптеген бөліктеріндегі техникалық прогрестің болуы;
4. әлемді қадағалаудың тармақталған жүйесі (Пентагонды атап айтқанда, ғарыш күштерінің ең көп тобына ие);
5. Американдық насихат американдық қоғам туралы идеяларды қалыптастыруға зор ықпал етеді, АҚШ университеттерінде әлемдік элитаны тәрбиелеу;
6. әлемдік ғылымдағы үстемдік (Нобель лауреаттарының ең көп саны);
7. Голливудтың және жалпы американдық өмір салтының бүкіл әлемге мәдени әсері.
8. Обама Американы эксклюзивті қоғам деп атады [4].

АҚШ-тың орасан зор экономикалық қуаты мен саяси ықпалы оларға маңызды шешімдер қабылдауға, әсіресе халықаралық қоғамдастықтан кеңес алмай олар өз мүмкіндіктерін асыра алмайды. Оған көптеген мысалдар дәлел: олар Югославия мен Ливияны бомбалады, Иракка соғыс қимылдарын ашты, оларға әуе соққысын жасады. Сирияға қатысты мәселе әлі де ашық [5].

Америка Құрама Штаттарының тарихынан көріп отырғанымыздай, АҚШ ешқашан өз аумағында соғыс жүргізбеген (Жапонияның АҚШ-тың Тынық мұхиттағы әскери базарларына шабуыл жасауы есепке алмағанда). АҚШ-қа өзінен дербес жерлерде соғыс жүргізу өте тиімді. Атақты Қытай әскери стратегі Сунь Цзы жазғандай соғысты өзге елде жүргізу тиімді. Қарсыластың әскерін тежеуі 2001 жылдың 11 қыркүйегіндегі оқиғадан кейін геосаясаттың жаңа кезеңінің басталуына әкелді. Екі егіз мұнараның құлауы тек американдықтардың ғана емес, сонымен қатар ғаламшар халқының қорқыныш оқиғасына айналды. 2001 жылға дейін АҚШ көптеген онжылдықтар бойы әлемдегі ең қауіпсіз, сонымен қатар ең мықты қарумен жабдықталған және әлемді көптеген онжылдықтарда өз қолында ұстай алатын мемлекет деп саналды. Ғарыштық лазерлік қару, жоғары дәлдікті МБР, көрінбейтін ұшақтар және басқа да заманауи қару-неге барлығы осылай болып кетті?

Көмірсутектер энергияның ең қолжетімді және құнды көзі болып қалады. Мұнайдың барлық дәлелденген қорларының шамамен 65% Таяу Шығыста орналасқан. АҚШ осы аймақта өзін қайта еске салу мүмкіндігін жіберіп алмады және 11 қыркүйектегі лаңкестік шабуыл оларға жақсы мүмкіндік болды. Әлемдік сауда орталығы мұнараларының құлауын Таяу Шығыстан емес, АҚШ-тың барлау арқылы ұйымдастырғаны туралы дәлелдер көп болғаны маңызды емес. Ирактағы соғыс АҚШ-қа ерекше пайда әкелді. Ирак, Ливия, Сирия-бұл АҚШ-тың Таяу Шығыстағы үлкен жоспарының бір бөлігі ғана. АҚШ өзіне керемет пайда, ал Ресей үшін үлкен шығындар әкеледі деген жоспары жүзеге асырылуда [6].

Осыған сәйкес қалыптасқан ХХІ ғасырдың негізі геосаяси трендтері:

1. Атлантизм (Монополярлы әлем)

- Мыңжылдықтың тоғысында қалыптасқан геосаяси сурет Ресей үшін өте ауыр және жақсы нәтиже бермеді. Қазіргі геосаяси болашақтың бұл зұлымдық компонентін елемуге болмайды.

- Әлемдік тарихтың геосаяси мазмұны өркениеттің екі түрінің жекпе-жегі сияқты болып көрінеді -Құрлық өркениеті мен теңіз өркениеті. Теңіз өркениеті (атлантизм) тарихи түрде АҚШ пен НАТО-ның айналасында топтасқан, ол қазіргі Батыс құрылымында өзінің ең тамаша көрінісін тапты. Құрлықтың өркениеті бірте-бірте Ресеймен-Еуразиямен, құрлықтық кеңістіктермен "жердің жүрегімен" теңдестірілді.

- Дуэльдің кезеңі. Ол дегеніміз Шығыс блогының Батыс блок елдерімен, екі державалардың КСРО және АҚШ-тың аса шығуымен қарсы тұру түрінде өтті. КСРО Еуразиялық полюстің рөлін, ал АҚШ атлантикалық рөлін орындады.

- КСРО-ның жеңілісінен кейін, "жаңа әлемдік тәртіп" логикасы бойынша (егер оған ешнәрсе кедергі жасай алмаса) Батыс пен АҚШ-тың талап ететін қағидағдарында құрылады. Атлантизм стратегиясы келесі жүзжылдықтың "американдық ғасыр" болатынына сенімді болып отыр.

- АҚШ-тың бірден-бір әлемде супердержава болып қалды және олар кез келген өркениетті альтернативаның (Еуразиялық баламаның) пайда болу мүмкіндік қырағын қадағалайтын жеке-дара әлемдік төрешінің осы рөлін өзіне бекіту үшін барлық мүмкіндіктерді жасайды. Бұған, шын мәнінде, ХХІ ғасырға қатысты американдық басшылықтың стратегиялық және геосаяси жобаларының мазмұны жинақталады

- Болашақта АҚШ үстемдігіне және дербес Еуразияның қайта жандануына жол бермеуге негізделген бір полярлы әлем белгіленеді. Басқаша айтқанда, Ресей өзінің тарихи мақсатына қарай келе жатқан күшті дербес мемлекет ретінде болашақтан әдейі шығарылады. Дегенмен де, өз жағында нақты саяси, әскери және экономикалық қуаты бар Атлант идеологтарының стратегиялық жоспарлары мен жобаларына ие мемлекеттер өзінің күшін сақтайды.

2. мондиализм (Батыс қамқорлығындағы әмбебап)

- Әлемнің геосаяси картинасының тағы бір маңызды үрдісі-әлемнің біріздендіруге, "мондиализацияға" (француздық "le monde", "әлем"), мемлекеттер, халықтар, мәдениеттер арасындағы шекараларды жоюға ұмтылу болып табылады. Мемлекет — ұлт сияқты дәстүрлі түзілімдердің ыдырауымен қатар, біріктірудің жаңа формаларын (микро-ұлтшылдық, этнизм, нео — трибализм және т.б.) ұйымдастыру көзделіп отыр.

- Негізгі геосаяси үрдістерін (атлантизмнің доминациясы) сақтай отырып, мондиализация процесі бейтарап және кездейсоқ емес, демеушіленетін, жетекшілік ететін және жеке халықаралық державамен ұйымдастырылатын жалғыз халықаралық держава болады.

3. «Бай Солтүстік» «кедей Оңтүстікке» қарсы.

- Келесі маңызды геосаяси үрдіс "бай Солтүстік" елдері (атлантизм полюсі) мен "кедей Оңтүстік" елдері (атлантизм перефириясы) арасындағы дамып келе жатқан дифференциация болып табылады. Бұл қатынас алуан түрлі, бірақ оның мәні әлемнің Атлантикалық ұйымының игіліктері мен шығындарының арасындағы тепе-теңдіктің кері пропорциясына әкеледі. "Бай солтүстіктің" балансы игіліктер мағынасында салынған және шығындар мағынасында теріс, "кедей Оңтүстіктің" балансы керісінше. Теңіз өркениетінің демографиялық, экологиялық, әлеуметтік, қаржылық, саяси және мәдени шығындары "периферия"елдеріне жатады.

- Мұндай арақатынас ғаламшар ақиқатының көрінісін анықтайтын жаңа түрдегі қарама-қайшылықтарды тудырады. XX ғасырдың логикасын алдын ала бөлген ұлттық және классикалық қайшылықтардың орнына геосаяси және геоэкономикалық қарама-қайшылықтар дәуірі келеді деп айтуға болады.

4. Кеңістікті виртуалдандыру

- XXI ғасырдың геосаясатының тағы бір үрдісі көлік құралдарының және әсіресе телекоммуникациялардың әдеттегі формалардан жаңа өмір сүру моделіне көшетін планетарлық кеңістік сапасының өзгеруі болып саналады. Әлемнің нақты географиялық және геосаяси кеңістігі виртуалды деңгейде, ақпараттық жүйелер мен желілер деңгейінде қайталаанады. Бұл әлемнің геосаяси картинасының ерекше өзгеруін туындатады, онда қаржы процесінің, мәдени және өркениеттік бекуі, саяси баталиялар мен эволюциялардың негізгі тенденциялары жаһандық компьютерлік желінің виртуалды әлемі саласына аударылады.

- Бұл виртуалды шындық әлемнің жаңа геосаяси құрылымының өте маңызды параметрі болып табылады, өйткені оның құрылымы мен жұмыс істеу заңдылықтары оған тән жаңа қасиеттер адам өмірінің барлық негізгі параметрлеріне әсер етеді [7].

Аталған геосаяси трендтер әлемдегі өзгерістерге негізделіп жасалғанын анық көруге болады. Сонымен қатар қазіргі уақытта әлем мемлекеттерінің қаншалықты бәйгеге түскенін біз АҚШ және Қытай арасындағы сауда соғысынан көруімізге болады. Жалпы алғанда 2010 жылға қарай суық соғыстың аяқталуынан кейінгі постбиполяры сөздердің тәртібі терең өзгеріске ұшырайтыны айқын болды. Бұл "Араб көктемі", Украинадағы азаматтық соғыс, "Брексит" немесе Америка Құрама Штаттарында 2016 жылғы президенттік сайлау кезінде Дональд Трамп сайлауы сияқты күтпеген, кейде қайғылы оқиғалар болды. Барлық осы оқиғалар алдағы онжылдықтарда әлемнің қалай өзгертіні және әлі белгісіз үдерістерді біз геосаяси болжамдарда ескеруіміз керек деген мәселені әр мемлекеттің Сыртқы Істер министрліктері өзара сараптау жұмыстарын жүргізгенін білдіреді.

"Болашақ Операциялық Орта 2035" атты баяндама актуалды болуы, себебі Ұлыбритания сияқты бұрынғы империялық ұлыдержава өз билігінің құлдырауынан кейінгі әлемге деген көзқарасы қандай болғаны және де жалпы әлемдік тәртіптің геосаяси балансы шамалы түрде қандай бағыт бойынша өзгеруі мүмкін атты болжаулар өте қызықты [8].

Зерттеу Америка мен Қытайды жетекші әлемдік державалар ретінде қарастырады.

Бірақ, өкінішке қарай, Британия сияқты орташа салмағы бар ел үшін рингке орта салмақтан тыс артық шығатыны нақты емес. "Бразилия мен Үндістан сияқты басқа да дамушы державалар ресурстарды іздеуде өз өңірлерінен тыс жерлерде стратегиялық қызығушылық танытатын болады", - деп атап өтті британдық сарапшылар. "Австралия, Канада, Германия, Индонезия, Жапония, Мексика, Нигерия, Оңтүстік Африка және Түркия сияқты мемлекеттер өңірлік маңызға ие болуы мүмкін". 2035 жылға дейінгі геосаяси теңгерімнің өзгеруіне қатысты болжамдар өте аз. Шын мәнінде, олар әлем гегемонистік күшсіз өмірге бейімделуі тиіс деп санайды. Аймақтық державалардың (мысалы, Ресей, Бразилия, Үндістан) маневрі үшін көп мүмкіндіктер болатын көп полярлы әлемдік тәртіп пайда болуы мүмкін. Бұл бәсекелестік пен мемлекетаралық қақтығыстардың күшеюіне ықтимал етуі мүмкін. Халықаралық қауіпсіздік пейзажы алдағы уақытта да терең өзгеріске ұшырайтын болады. Шиеленіскен жаһандық тәртіпте әскери шығындар мен қорғаныс шығындары өседі. Қауіпсіздіктің жаңа проблемалары климаттың өзгеру, көші-қон, киберқауіпсіздік немесе ақпараттық соғыс аспектілерінің қауіпсіздігіне байланысты энергетикалық қауіпсіздік сияқты туындайды. Бұл проблемалар дәстүрлі тар бағытталған әскери көзқараспен салыстырғанда принципті түрде өзге де тәсілдерді талап етеді.

Мысалы, есепте айтылғандай, Ұлыбританияның әскери және азаматтық инфрақұрылымы ғарыш серіктеріне қатты байланысты деп танылады, алайда ұшыру мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін шетелдік провайдерлерге сүйенуі тиіс. Ұлыбритания сондай-ақ әскери технологиялар жарысында да артта қалатын болады: "2035 жылға қарай Ұлыбритания және басқа да батыс қарулы күштері, мүмкін, АҚШ-тан бөлек, әскери және технологиялық даму тарапынан басып озуы мүмкін және оларға осы жағдайға көндіруге тура келеді". Зерттеуде "біз бәсекелестердің ірі тобында болғанда, 2035 жылға қарай Ұлыбритания әсері төмендеуі мүмкін" деп танылады. Екінші жағынан, Британдық ықпал бұрынғысынша біздің басқару жүйемізбен дипломатиялық, мәдени және коммерциялық салмақпен, сондай-ақ біздің Қарулы Күштеріміздің кәсіби беделімен қолдау табады», - деп жазған.

Көптеген аналитиктер Еуропа блогының одан әрі әлсіреуін болжай отырып, Еуропаның жаһандық рөлін пессимистік тұрғыдан бағалайды [9].

Ресейдің болашақ рөлі әдебиетте кеңінен талқылануда (және осы баптың келесі бөлімдерінде толығырақ талқыланатын болады). Жалпы, болжамдардың көпшілігі Ресейді Еуразиядағы аймақтық ойыншы ретінде қарастырады. Оңтүстік және Шығыс Азия елеулі саяси және экономикалық жағдайларға дайын. Сонымен қатар, Таяу Шығыс пен Африка елдері Сахарадан оңтүстікке қарай демографиялық өсумен де, қоршаған ортаға түсетін жүктемелердің ұлғаюымен де сәйкес келетін қақтығыстар пайда болуы мүмкін. Латын Америкасы алдағы уақытта да әлемдік нарықтардағы негізгі шикізат тауарларына бағаның ауытқуы кесірінен зардап шегеді деп болжануда.

Олар:

Қарастырылған тенденциялар	Болжам бойынша, қандай нәтиже күтуде
1 Мемлекеттің ролі [10]	Мемлекеттер халықаралық аренада басым ойыншылар болып қалады, бірақ ұлттық мемлекеттердің вестфальдік жаһандық жүйесі (теориялық) жойылатын болады. Батыс мемлекет моделінің құлдырауы әлеуметтік қамсыздандыру жүйесінің дағдарысын, посткапиталистік идеологиялардың таралуын және көбінесе өкілді демократияның әлсіз легитимділігін қоса алғанда, көптеген себептерден шығады. Батыс моделі күрескен сайын басқарудың баламалы нысандары неғұрлым маңызды болуы мүмкін (мысалы, <i>Қытай немесе Ресей жағдайында</i>).
	Вестфаль жүйесінің бұл эрозиясы корпорациялар, діни топтар, халықаралық ұйымдар, әскерилендірілген құрылымдар және т. б. болсын мемлекеттік емес субъектілердің одан әрі

	танымалдығымен сәйкес келеді.
	Цифрландыру, технологиялар мен әлеуметтік желілер саласындағы инновациялар саясат пен азаматтық қоғамға қосымша әсер етуі мүмкін. Мысалы, саясаткерлермен қарым-қатынастың, трансшекаралық ынтымақтастық пен әлеуетті онлайн-референдумдардың жаңа әдістері бірінші жоспарға шыға алады .
Халықаралық институттар	метаралық ынтымақтастықтың перспективаларына келетін болсақ, бұл тұрғыда геосаясаттың айналасында ауқымды таралымдар мен пессимизм бар. Болжамдар Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде бекітілген жаһандық институттардың заңдылығын, дағдарысы мен көпжақты тоқтату туралы көптеген әңгімелерді қамтиды. Нәтижесінде бұл халықаралық институттар мен жалпы көпжақты практиканың әлсіреуіне әкелуі мүмкін.
	Таяу онжылдықта Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) қақтығыстар аймақтарындағы гуманитарлық көмек және тұрақты даму сияқты "неғұрлым жұмсақ" мәселелерге көбірек көңіл бөле отырып, неғұрлым тар мандатқа ие болады деп күтілуде. БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің болашақ құрамы мен рөлі туралы қызу пікірталастар жалғастырылады, бұл ретте басқа державаларды (мысалы, Жапония, Германия, Бразилия немесе Үндістан) вето құқығына ие шешімдер қабылдайтын тұрақты жаһандық тұлғалар қатарына қосылуға шақыру.
Демографиялық және этнотерриториялық сара	Егер ағымдағы демографиялық үрдістер жалғаса берсе, жер халқы 2035 жылға қарай шамамен 9 миллиард адамға жетеді. Қазіргі уақытта "дамыған" санатында, бірақ елеулі демографиялық проблемалары бар елдер, атап айтқанда Батыс Еуропа мемлекеттері шығыстан батысқа қарай келесі Ұлы көші-қон үшін тамаша нысан болады, ол өңірлік шиеленіс пен қақтығыстың жаңа ошақтары шиеленіскен жағдайда миллиардтан астам адамды қамти алады. Билік бірте-бірте билікке келетін батыс елдерінің реакциясы бүгінде өте дұрыс деп аталатын мультикультурализм саясатынан толық бас тарту және "ұлттық мемлекет" ұғымына қайта оралу болады [11].
	Еңбекші-мигранттарда экономикасы ластанған басқа мемлекеттер, біртіндеп этникалық ығысудың негізін қалады, ол шектен тыс этносаяси тұрақсыздық аймағына айналады. Еуропалық халықтың қартаюы және оның демографиялық құлдырауы көшіп-қонушылардың ескі әлемнің идеологиялық постулаттарына ауыртпалық түспеген және "дамыған" елдерге ұмтылған жастарға қатысты үлкен ағынымен ұштастыра отырып, Біріккен Еуропаға саяси орталықсыздықты күшейтер еді. Егер бұл өзгерістер біріккен Еуропаның ыдырауына әкеп соқпаса, кейіннен экономикада жойылып, оның сөзсіз құлдырауына әкеледі [12].

Бүгін, ХХІ ғасырда, әлемдік аренадағы Күштердің арақатынасы, мемлекеттің қуаты мен оның әлемдік істерге ықпалы, геосаяси жағдайлар туралы өзге де түсініктер қалыптасуда. Халықаралық саясатта өзге де геосаяси мектептер "ауа райын жасайды", яғни өз ықпалын тигізеді. Американдық мектеп тек қана сақталып қана қоймай, геосаяси ғылымның дамуында өз ықпалын арттыра түсті.

2035 жылға қарай әлемдік қатынастардағы өзгерістер, сценарийлерінің айқын пессимизмінде, бұл оқиғалар макродеңгейдегі саяси экономикалық ағымдағы үрдістерді жалғастыруды болжайды. Болжаулар ешқашан абсолютті нәтижелер бере алмайды және абсолюттік сенімділік іздеу бұл процесстің басты мақсаты болып саналмайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. A.Korybko 21st-century geopolitics of the multipolar world order 2017 <https://www.geopolitica.ru/en/article/21st-century-geopolitics-multipolar-world-order>
2. Geopolitical realism. Geopolitics and International Relations 2016 [http://katehon.com/article/geopolitical-realism\](http://katehon.com/article/geopolitical-realism/)
3. XXI ғасырдың көпполярлы әлем тәртібінің геосаясаты https://vuzlit.ru/849547/sovremennye_geopoliticheskie_kontseptsii
4. Геополитика как наука, история ее развития. - Влияние геополитики на международную стратегию государств, на глобалистские амбиции великих держав <https://libsib.ru/geopolitika/geopolitika-kak-nauka-istoriya-ee-razvitiya/vliyanie-geopolitiki-na-mezhdunarodnuiu-strategiiu-gosudarstv-na-globalistskie-ambitsii-velikich-derzhav>
5. I. Vasin «Geopolitics in the modern world» <http://csef.ru/en/articles/print/4876>
6. М.Новичков “Бомбардировка Югославии (1999 год): причины, последствия” 13/05/2016 <http://fb.ru/article/246812/bombardirovka-yugoslavii-god-prichinyi-posledstviya>
7. M.Peck The World in 2035: Britain’s Frightening Forecast”.06/02/2016 <https://nationalinterest.org/feature/the-world-2035-britains-frightening-forecast-14783>
8. Strategic Trends Programme Future Operating Environment 2035” <https://info.publicintelligence.net/UK-MoD-FutureEnvironment2035.pdf>
9. The Economist: " Global population forecasts.How the world will look in 2050 Aug 4th 2015". 24.02.2018 <https://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2015/08/daily-chart-growth-areas>
10. D.Szöke, “The World in 2035: A Geopolitical Forecast” 2018 http://www.geopolitika.hu/en/2018/06/04/the-world-in-2035-a-geopolitical-forecast/#_ednref5
11. Біріккен Ұлттар Ұйымының халық қоныстандыру саласындағы қоры. Әлемдік демографиялық үрдістер. Онлайн : <http://www.unfpa.org/world-population-trends>
12. Пью зерттеу орталығы. Әлемдік діндердің болашағы: халықтың өсу болжамы, 2010-2050. Онлайн: <http://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projection-2010-2050/>